

ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ СМИСЛИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО УМОВНОГО РЕЧЕННЯ

Предметом статті виступають об'єктивні і суб'єктивні смисли складнопідрядних умовних речень у прозі сучасної белетристики. Аналіз робиться на трьох рівнях: форми, змісту та семантичного значення.

Ключові слова: предикат, модус, диктум, об'єктивний смисл, суб'єктивний смисл, власне-умовні речення, невластне-умовні речення.

Донедавна усвідомлення необхідності аналізу семантики речення стало прикметною рисою сучасної синтаксичної науки. Нині ученню про семантику речення притаманне різноманіття підходів. Зокрема, великого поширення набули дослідження, спрямовані на значеннєве структурування ситуації в реченні.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що вона відображає один із аспектів загальної лінгвістичної проблеми – системного аналізу складнопідрядних умовних речень з боку їхньої структури та семантики. З огляду на це, актуальним є комплексний аналіз об'єктивних і суб'єктивних смислів у семантико-синтаксичній структурі таких складних утворень.

Крім того, дослідження семантичного змісту кондиційного речення розуміють як систему відношень, яку організовує предикат – центральний компонент речення. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення предметів і визначає їх семантичні ролі (функції). У центрі уваги дослідників перебуває відображувані в реченні ситуація та її семантична модель – пропозиція. Відповідно до сучасних синтаксичних концепцій семантична структура речення формується знаками семантичної природи. Компонентами семантичної структури звичайно виступають слова як знаки двох видів – предикатні і непередикатні. На передикатних і непередикатних знаках ґрунтується граматична система мови, що відображається в особливостях їх семантичної поведінки і правилах синтаксичного функціонування.

Російський лінгвіст, Н. Д. Арутюнова у своїй концепції семантичного синтаксису зосереджує увагу на пізнанні світу людиною, а тому основне завдання щодо вивчення семантики речення, на її думку, полягає «у виділенні логіко-синтаксичних основ буття, тобто тих відношень, які, будучи безпосередньо пов'язані зі способами мислення про світ, водночас причетні до граматичної будови мови». Дослідниця аналізує речення, які відображають мисленнєві операції, що виявляються у вирізненні відношень екзистенції (буттєвості), ідентифікації (тожності), номінації (іменування), характеристики

(предикації у вузькому розумінні цього терміна). Виділення й аналіз цих речень супроводжуються ідеями теорії референції [1, с. 136].

У сучасних лінгвістичних теоріях поширені праці, де враховано співвідношення граматичної і семантичної структур речення, роль формальної організації речення у витворенні його семантичної своєрідності. Типові риси цього напрямку знаходимо у працях Н. Ю. Шведової. Мовознавець розмежовує речення різних семантичних структур, спираючись на їх граматичні характеристики [10, с. 79]. В її описах семантичні структури, виділювані в межах окремих структурних (формальних) схем речення, розрізняються за комплексом як власне граматичних, так і лексичних ознак. Власнеграматичними ознаками тут виступають: система регулярних реалізацій речень, способи вираження головних членів речення, парадигма речення і – семантико-синтаксичні відношення з іншими граматичними типами речень, а лексичні ознаки виявляються в лексичній семантиці слів, що стоять у позиціях компонентів структурної схеми речення.

Мета дослідження. Дослідження об'єктивних і суб'єктивних смислів у семантико-синтаксичній структурі складнопідрядних умовних речень має комплексний характер і спрямоване на те, щоб висвітлити особливості їх формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур, з'ясувати на матеріалі української прози взаємодію і взаємовплив семантичного та синтаксичного рівнів такого речення.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Розкрити поняття об'єктивної і суб'єктивної семантики у сучасному синтаксисі.
2. Визначити статус об'єктивних і суб'єктивних смислів у власне-умовних реченнях;
3. З'ясувати об'єктивні і суб'єктивні смисли у невластне-умовних реченнях української прози;

Об'єктом дослідження є складнопідрядні речення умови, що трапляються у мові української прози; **предметом дослідження** виступають об'єктивні і суб'єктивні смисли складнопідрядних кондиційних речень у прозі сучасної белетристики.

Основними **методами** дослідження стали описовий і зіставний, які передбачають детальний аналіз й узагальнення мовного матеріалу. Широко застосовується метод семантико-синтаксичного моделювання, пов'язаний із установленням об'єктивних і суб'єктивних смислів як у власне-умовних, так і перехідних невластне-умовних. У ході дослідження використовуються й методи трансформаційного та

семантичного (зокрема компонентного) аналізу.

Матеріалом дослідження стала картотека речень, вилучених методом суцільної вибірки із художніх творів відомих українських письменників XIX – поч. XXI ст., а саме: Г. Квітки-Основ'яненка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Марка Вовчок, А. Малишка, І. Котляревського, О. Кобилянської, О. Довженка, П. Панча, Н. Рибачка, В. Шевчука, Р. Андріяшика, М. Матіос, І. Франка, В. Рутківського та ін.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній на конкретному мовному матеріалі втілено новий теоретичний напрям синтаксичних досліджень – цілісний аналіз об'єктивних і суб'єктивних смислів складних умовних структур. Здійснено послідовне вивчення цих семантичних явищ у структурі кондиційних складнопідрядних речень, які ще не були предметом спеціального багатоаспектного, розгляду ані в вітчизняному мовознавстві, ані у світовій лінгвістиці загалом. Це дозволило вперше створити цілісне дослідження структури і семантики складнопідрядних умовних речень з урахуванням їх об'єктивних і суб'єктивних смислів, встановити взаємозв'язок їхніх формально-граматичної і семантико-синтаксичної структур.

Дослідники семантики речення нерідко пов'язують смислову організацію речення з його формальною організацією. Прибічники цього типу аналізу речення використовують поняття семантичної структури речення. Семантичну структуру речення тут кваліфікують як зміст речення, поданий в узагальненому, типізованому вигляді з урахуванням тих елементів значення, які накреслює йому форма речення.

Семантика речення – це сукупність різних за своєю природою семантичних компонентів. У реченні наявні значення двох типів: об'єктивні значення, які відображають явища дійсності, і суб'єктивні значення, що вказують на ставлення суб'єкта думки до відображуваної в реченні дійсності.

Глибоке обґрунтування цієї ідеї пов'язують з ім'ям швейцарського лінгвіста Ш. Баллі. Учений запропонував для складників значення речення терміни диктум (об'єктивний зміст речення) і модус (відбиття позиції суб'єкта думки щодо об'єктивної дійсності). На думку Ш. Баллі, диктум і модус мають найвиразніший вияв у складнопідрядних реченнях, де головна частина містить модус (тут найчастіше вживаються дієслова типу *сидіти, любити*), а підрядна – диктум [2, с. 67], напр.: *А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимівнику, то було б краще* (П. Куліш); *Вона вважала, що він її мучить, що він не любить її і ніколи не любив, бо якби любив, то кинувся б раніше, а то мовчав, а тепер витітує* (Гр. Тютюнник). У кожному реченні відображається якийсь фрагмент дійсності. Це можуть бути різноманітні події, ситуації, мисленнєві процеси тощо, які здійснюються за певної умови: *Якщо гроші – безцінь, то й сіль не дорожча*. (Гр. Тютюн-

ник); *Якби Сальвадор Глорійович не прагнув слави і обожнення всіма притомними і непристойними способами, то би давно потрапив у пастку важкої клінічної депресії* (С. Процюк).

Розглядаючи модальність як будь-яке відношення мовця до повідомлюваного, І. Р. Вихованець запропонував три різновиди співвіднесення:

1) судження про факт (думають / не думають, висловлюють сумнів), напр.: *Я нізащо б не поліз у садок, якби не однокласниця Оля з чудернацьким прізвиськом – Чровжова, у котру були закохані всі хлопці, серед них і я* (А. Дімаров);

2) судження про цінність факту (радіє чи шкодує), напр.: *Годі й увянути собі май без того співака, його краси! І ночі ті наші весняні тихозорі утратили би весь свій чар, коли б світло їх тишини, скупаної в блідім сяєві місяця, не мерезжили дзвінки тони солов'їної пісні* (К. Малицька);

3) прояв волі (бажає здійснити чи не здійснити), напр.: *Машталерка із Сандуляками трималася якщо й не тепло, то, принаймні, чемно й рівно* (М. Матіос) [6, с. 41].

Услід за І. Р. Вихованцем українська дослідниця Н. П. Руденко у своєму науковому дослідженні зауважує, що інстинкт самозахисту співвідносить усі явища навколишнього світу зі світом «я» та навколишнім світом, тому навіть абстрактні речі постають у мові пропущеними через призму наших потреб і бажань у невиразному світлі суб'єктивного сприймання [8, с. 127].

Речення в царині об'єктивних значень якоюсь мірою споріднене з іншими мовними одиницями – словом і словосполученням. Семантична своєрідність трьох одиниць виявляється в їх денотативній спрямованості, позначенні різних фрагментів дійсності. Речення є знаком події, ситуації, а слово та словосполучення орієнтовані на позначення предметів і явищ.

На противагу значенню слова і словосполучення, значення речення охоплює дві сфери значень – диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення. Суб'єктивні значення конструює кожен мовець. Наприклад, два речення *Коли людина може піднятися над власною дитячою травматологією, то може й допомагати іншим: тими способами, які зуміє опанувати* (С. Процюк). Пор.: *Людина може допомагати іншим: тими способами, які зуміє опанувати, коли (за умови якщо) може піднятися над власною дитячою травматологією* виражають той самий об'єктивний зміст – результативну дію і діяча, але тут передано різне ставлення мовця до дійсності: у першому реченні мовець позначає реальність події, у другому ж реченні висловлено умову, за якої б подія відбулася.

Специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Насамперед реципієнт актуалізує об'єктивний зміст речення, тобто «прив'язує» його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями.

Грамматика сучасної української мови змушує мовця увести до кожного граматично оформленого речення мінімум суб'єктивних значень, які виявляють його (мовця) ставлення до повідомлюваного в реченні.

Відтак, кондиційні (умовні) конструкції диференціюють, на: речення зі значенням: 1) нереальної зумовленості (гіпотетичні, можливі, ірреальні умовні речення); 2) реальної; 3) напівреальної (потенційної, передбачуваної) умови, яка ґрунтується на структурно-семантичному принципі.

У таких складних утвореннях форми виду, часу та способу дієслів-присудків предикативних частин умовних конструкцій, а також лексичний фактор визначають характер об'єктивних та суб'єктивних смислів.

Серед них обов'язковими є такі суб'єктивні значення: 1) предикативність – комплекс значень, до якого входять значення часу (ставлення до моменту мовлення), і модальне значення, тобто ставлення мовця до дійсності: характеристика повідомлюваного як реального, напівреального або ірреального, пор.: *Коли хто мав кдуню, то молотив собі потроху* (Панас Мирний) (реальність); *Якби могла, то позбавила б його усіх цюнайменших домашніх турбот, тільки б він не мучив себе, був спокійним* (В. Підмогильний) (напівреальність); *Фанні була б щасливою, якби мала таку матір!..* (І. Франко) (ірреальність); 2) настанова речення – враження комунікативного наміру, завдання мовця. Це суб'єктивне значення засвідчує наміри мовця або передати співрозмовникові лише об'єктивну інформацію про повідомлювану подію, або дізнатися (запитати) дещо у співрозмовника про повідомлюване, або спонукати співрозмовника до дії, висловити бажання тощо. З огляду на це, варто розглянути власне-умовні конструкції, напр. *Якби я довідався, що ви потратили сюди не випадково, то я з вами не розмовляв би* (В. Підмогильний) та не власне-умовні, напр. *Як уже раз відірвешся від свого вугла, то чужим мусиш здихати* (Р. Іваничук) – синкретичне *умовно-причинове* складнопідрядне речення, де предикат «відірвешся» у головній частині вказує на умову, а складний предикат залежної «мусиш здихати» є результатом внутрішньої семантики – причини. *Коли опазія минає, хлоп'я велить їти далі, й вони йдуть* (І. Баргяний) – *умовно-часове* складнопідрядне речення, де переважає умовне значення, тобто близьке до власне-умов-

них конструкцій, а суб'єктні предикатні синтаксеми репрезентовані присудками із семантикою буття; *Якщо не враховувати цього, то вода тут зовсім чиста* (Ю. Андрухович) – *умовно-концесивне (умовно-допустове)* складнопідрядне речення із детермінантним (власне-детермінантним) типом синтаксичного зв'язку, для якого характерна невідповідність явищ у головній та залежній частинах, оскільки остання реалізує суб'єктивну умову, недостатню для здійснення того об'єктивного наслідку, про який йдеться в головній частині; *Коли ти зможеш поїхати, так я не буду тримати за рукав* (Р. Андріяшик) – *умовно-пояснювальне* складне утворення, де підрядна частина пояснює функцію об'єкта чи суб'єкта стосовно головної та, називаючи умову, вказує на наслідок, який пояснює головна; *Якби батько дозволив йому стати дружинником, тоді він міг би стати великим воїном* (Г. Акуленко) – *умовно-цільове* підрядне речення підрядна вказує на мету чи призначення того, про що йдеться в головній предикативній частині, де підрядна частина мети, відповідаючи на питання *для чого?, з якою метою?*, поєднується з усією головною за допомогою синтетичних (переважно складних) *якби, аби, якщо* та аналітичних сполучників *за тією умовою якщо, і якщо... то, та якщо... то, так що якщо... треба, якби... то би, от якби... тоді; Та коли він творить, то через амбіційність – радість фразеру!* (В. Малик) – *умовно-означальне* складнопідрядне речення, де підрядна частина одночасно поширює головну, виражаючи зумовленість явища, про яке йдеться, й визначає іменник, що реалізується в головній; *А коли б трималася батька й не проганяла його, то мусила б жити напевне так* (В. Шевчук) – *умовно-вставне* складнопідрядне утворення, де умова вказує на додаткову заувагу, застереження й поєднується з головною сполучниками реальної модальності *якщо, раз, коли; Якщо гра на фортепіано її заспокоювала, то скрипка драгувала* (П. Панч) – *умовно-видільне* речення характеризується суб'єктивною внутрішньою семантикою, яка супроводжується антонімічним змістом щодо висловленого і дорівнює власне-умові з додатковими семантичними відтінками; *Якщо татари за ними стежать, то табуни мають обурити їх більше, аніж з'ява самих козаків* (В. Рутківський) – *умовно-порівняльна* синтаксична конструкція, яка мають згадку про певне співвіднесення суб'єкта й активно розвивається в епічному мовленні під впливом авторського бачення. 3) вірогідність / невірогідність повідомлюваного – враження впевненості, невпевненості, можливості і под. *Мабуть, шматок спідниці дала б скурити, не то письма, аби не орав цієї десятини Василь Орлюк?!* (Гр. Косинка).

Отже, об'єктивні і суб'єктивні значення у змісті речення розрізняються й засобами їх вираження. Об'єктивні значення речення звичайно закріплюються в лексичних засобах мови – пов-

нозначних словах, тоді як суб'єктивним, значенням притаманний більший ступінь граматикалізації, тобто вираження засобами граматики: формами слів, аналітичними морфемами-словами, модальними словами, інтонацією та ін.

В сучасній лінгвістичній теорії об'єктивний смисл пов'язують зі складною природою складно-підрядного умовного речення, де розрізняють такі рівні репрезентації – денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний. Денотативний рівень пов'язаний з реальними ситуаціями (предметами і відношеннями між ними); логікосемантичний – з логічними структурами (поняттями і відношеннями між ними), мовносемантичний – з семантико-синтаксичними структурами (лексичними компонентами і відношеннями між ними).

У типових виявах вивчення співвідношення семантичної і формальної структури речення спрямовується на семантичну інтерпретацію формальних схем речення.

Об'єктивний зміст речення найбільшою мірою реалізується модальністю – синтаксичною категорією, яка не накладає на структуру речення особливих ознак, вона віддзеркалює відношення між висловлюванням та об'єктивною дійсністю з позиції мовця. Відтак, об'єктивна модальність – це співвіднесення висловленого з об'єктивною дійсністю, а суб'єктивна модальність виражає наскільки відповідально ставиться мовець до висловленого: упевнено/невпевнено, переконливо/непереконливо. Суб'єктивна модальність стосується внутрішньо-синтаксичної структури, об'єктивна – зовнішньо-синтаксичної.

Варто вказати на те, що протиставлення модальних значень реальності – ірреальності є основною характеристикою зовнішньо-семантичної структури речення.

Поняття реальної модальності пов'язане з поняттям дійсності: зміст у реченні повністю відповідає об'єктивній дійсності. Ірреальна модальність не відбиває об'єктивної дійсності, вона виражає можливість чи потребу якоїсь дії.

Кожен з указаних різновидів має свої засоби вираження. Такими засобами вираження модальних значень є морфологічні способи дієслова, спеціальні частки, певні лексичні засоби [3, с. 15]. Умовність є основним складником ірреальних мо-

дальних значень. Під модальністю умови розуміють додаткове граматично оформлене значення можливості відповідного явища за якоїсь умови, про яку йдеться в синтаксичній конструкції або в контексті [9, с. 122]. Умовна модальність значною мірою залежить від основного змісту складного утворення, на який нашаровуються інші типи модальної семантики. Тому у ході дослідження превентивну увагу звернено на власне-умовні та невласне – умовні складнопідрядні речення.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высш. шк., 1973. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К., Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. 1992. С. 41–48.
6. Вихованець І. Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення / І. Р. Вихованець // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 29–45.
7. Москальская О. И. Вопросы синтаксической семантики // Вопр. языкознания. 1977. № 2.
8. Руденко Н. П. Семантико-синтаксична природа поля умовності в сучасній українській літературній мові: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Руденко Наталія Петрівна / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2002. – 209 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 523 с.
10. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

Предмет исследования статьи – выступают объективные и субъективные смыслы сложно-подчиненных кондиционных предложений в прозе современной беллетристики. Анализ делается на трех уровнях: формы, содержания и семантического значения.

Ключевые слова: предикат, модус, диктум, объективный смысл, субъективный смысл, собственно-условные предложения, несобственно-условные предложения.

The article gives a perform objective and subjective meanings of complex conditional sentences in modern prose fiction. Analysis is done at three levels: the form, content and semantic meaning.

Key words: predicate, modus, dictum, objective meaning, the subjective sense of the self-conditional sentences, improperly-conditional sentences.